

nedocení individuálních psychologických zvláštností brzdí úspěšný boj společnosti se zločinností. Bylo zdůrazněno, že se vytvořily příznivé podmínky k překonávání dogmatismu a omezenosti v kriminologii, jejíž problémy musí řešit specialisté mnoha věd včetně genetiky, kybernetiky, psychologie apod. Byl vytyčen úkol studovat vztah „vrozených programů chování člověka zakódovaných na úrovni sociálních instinktů“ a „programů chování“ vypracovaných člověkem v procesu společenské praxe. I při tomto akcentu se teze distancovaly od nevědeckých, reakčních buržoazních biokriminologických a sociologických teorií a zdůrazňovaly, že rozhodujícími činiteli při utváření vlastností lidí jsou v poslední instanci hlavně materiální podmínky života společnosti.

V souvislosti s diskusí věnuje J. S. Noj značnou pozornost problematice vztahu sociálního a biologického a otázky zkoumání individuálního zločinu.

Vyslovené myšlenky i shromážděné argumenty jsou pozoruhodné a stimulační nejen pro sovětské odborníky. Svědčí o velkém úsilí autora brát při studiu zločinu v úvahu vše co se podílí na jeho zrodu a přistupovat k tomu studiu z marxistických pozic. Pro českého čtenáře je práce J. S. Noje všestranně poučná.

Karel Vitek—Věra Vítková

Problém rodinné dynamiky v současné americké sociologii (Reuben Hill et al., *Family Development in Three Generations. A Longitudinal Study of Changing Family Patterns of Planning and Achievement*. Cambridge, Mass., Schenkman 1970)

Stoupenci různých sociologických škol a směrů se v oblasti zkoumání rodiny v podstatě shodují na skutečnosti, že rodina je dynamickou jednotkou, v níž se odehrávají složité procesy a kvalitativní změny. Navzájem se však liší ve způsobu pohledu na tuto dynamiku, v jejím začlenění do rámce zkoumání a v jejím celkovém zhodnocení.

V sociologii rodiny můžeme schematicky vymezit dva hlavní pohledy na problematiku rodinné dynamiky. První se zaměřuje na obecné historické proměny rodinné instituce jako celku. Přistupuje ke společenské skutečnosti z makrostrukturálního hlediska a sleduje celkové dějinné tendence změn v organizaci rodiny a změn institucionálních, dotýkajících se fungování společnosti. Tento přístup se rozvíjel zejména v rámci etnografie a kulturní antropologie a je příznačný rovněž pro marxistickou analýzu rodinného vývoje. Druhý přistupuje ke skutečnosti z mikro-

strukturálního hlediska, všímá si konkrétních individuálních rysů zkoumaného předmětu a sleduje vnitřní zákonitosti rozvoje rodiny (jako systému malé skupiny) nikoli v historickém čase a ve společenských souvislostech, nýbrž v individuálním čase jejich členů a v optice jejich jednání. S náznaky tohoto přístupu se setkáváme u některých starších autorů zabývajících se problematikou životní úrovně domácností, v současnosti tuto problematiku v buržoazní sociologii rozpracoval především interakcionismus.

Otázce historických zákonitostí vývoje rodiny se v dějinách společenského myšlení věnovala celá řada autorů. Značného rozvoje dosáhla v minulém století, kdy se rozvíjela převážně v evolucionistických a sociálně darwinistických koncepcích (J. J. Bachofen, H. S. Maine, L. Morgan, H. Spencer, E. Westermarck). Svůj vrcholný výraz a rozpracování ale nalézá v pracích klasiků marxismu, především v Engelsově práci *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Rodina je v materialistickém pojetí dějin chápána jako historicky se utvářející instituce, jejíž vývoj úzce souvisí s celospolečenským pohybem ekonomické struktury, především pak s rozvojem soukromovlastnických vztahů. Na této bázi se otevírá možnost adekvátního zkoumání rodinného života v dialektickém sepětí zvláštního a obecného, umožňující proniknout do hloubky jeho společenské determinace a zároveň postihnout celkovou širší sociálních vztahů a vazeb.

V současné západní sociologii není problematika historických zákonitostí rodinné dynamiky věnována náležitá pozornost. Daleko častěji se setkáváme s pracemi, které se zaměřují na rodinu z mikrosociologického hlediska a všímají si specifických proměn rodiny v průběhu životního cyklu a složitých interakčních vazeb mezi jednotlivými generacemi uvnitř širší, vícegenerační rodiny. Tento směr v americké sociologii rodiny nejvýrazněji reprezentuje Reuben Hill spolu se svými spolupracovníky z *Minnesota Family Study Center*. Jeho přístup, který byl v padesátých letech nazván „vývojovým přístupem“, představuje v americké sociologii rodiny reakci na statické pojmání rodinné instituce (nejvýraznější u strukturálně funkcionálního a situačně behaviorálního pojetí). Snaží se začlenit do rámce zkoumání časovou dimenzi, poukázat na konkrétní vývojové proměny rodiny a upozornit na vhodnost určitých konkrétních opatření sociální politiky.

Dnes existuje celá řada publikací, v nichž byl tzv. „vývojový přístup“ v americké sociologii rodiny dále rozpracován a prohlouben,¹ a to v rovině obecných i dílčích problémů.

¹ Hill, R. — Hansen, D. A.: *The Identification of Conceptual Frameworks Utilized in Family Study*. Marriage and Family Living. 22, 1960, s. 299.

Hill, R. — Rodgers, R. H.: *The Developmental Approach*. In: Christensen, H. T. (ed.), *Handbook of Marriage and the Family*. Chicago 1964.

Kleemeier, R. W. (ed.), *Ageing and Leisure*. New York 1961.

Nye, F. I. — Berardo, F. M. (eds.): *Emerging Conceptual Frameworks in Family Analysis*. New York 1966.

Shanas, E. — Streib, G. F. (eds.): *The Family and Social Structure: Generational Relations*. Englewood Cliffs 1965.

Pokud jde o recenzovanou práci *Rodinný vývoj ve třech generacích*, představuje kniha určitou syntézu dosavadních amerických příspěvků k této problematice, přestože její hlavní partie jsou věnovány vyhodnocení a interpretaci empirického výzkumu, který je svým zaměřením a rozsahem v dané oblasti v USA doposud jediný.

Práce je ve třech tematických oblastech rozčleněna do 14 kapitol. V úvodní části je čtenář seznámen s výzkumným projektem. ve druhé části jsou probrány základní zkoumané otázky a některé specifické okruhy problému a třetí část shrnuje získané poznatky.

Zkoumaný soubor se skládal celkem z 312 rodin žijících v blízkém okolí konurbace Minneapolis—St. Paul. Soubor obsahoval vždy trojice nukleárních, odděleně žijících rodin, které představovaly tři různé generace v jedné příbuzenské linii (prarodiče, rodiče, děti). V těchto trojicích bylo možné sledovat intergenerační změny všech vybraných ukazatelů i vzájemné vztahy mezi generacemi.

Hlavním úkolem šetření, které je označováno za longitudinální, byl sběr dat, týkajících se načasování různých aktivit rodiny, zejména v oblasti spotřebního chování. Zájem se zvláště soustředil na problém napětí vznikajícího mezi danými vývojovými potřebami a omezenými možnostmi jejich saturace. Dále pak byla pozornost věnována některým otázkám populačního chování, problematice výchovy dětí a otázce pracovního uplatnění. Z konkrétnějších problémových okruhů se výzkum zaměřil na prozkoumání generačních rozdílů v procesu vybavování předměty dlouhodobé spotřeby, na problémy spojené s rozhodováním v kritických a problémových situacích v průběhu životního cyklu a na rozdíly v plánovitosti rodinného vývoje z hlediska cílevědomého jednání pro další úspěšný rozvoj rodiny.

Interpretace dat usilovala jednak o postižení rozdílů mezi generacemi, jednak o abstrakci shodných rysů charakterizujících životní cyklus rodiny. Vlastní interpretace vycházela z racionálního modelu lidského jednání, i když konstatovala existenci určitého protikladu mezi skutečně dosaženou „objektivní“ situací a její subjektivní reflexí, promítající se ve spokojenosti s dosaženým stavem.

Získané poznatky, koncentrované ve třetí části knihy, jsou utříděny do devíti „miniaturních teorií“, které jsou tvořeny více než šedesáti empirickými generalizacemi. Jde pouze o dílčí teorie, protože sám centrální pojem knihy — generace — zůstává prozkoumán pouze z jedné stránky, z hlediska vývojového (ontogenetického), přičemž druhý podstatný aspekt — historické (fylogenetické) hledisko — není detailněji analyzován.

Závěrečná kapitola knihy se zabývá možnostmi aplikace získaných poznatků v praxi a ústí v návrhy určitých opatření v oblasti sociální politiky i v řadu doporučení adresovaných přímo rodinám.

Je nesporné, že problematika, kterou Hill analyzuje ve své práci *Rodinný vývoj ve třech generacích*, je velice závažná; její úspěšné řešení je předpokladem hlubšího poznání rodiny — nikoli jako abstraktní statické instituce, ale jako složitého systému vztahů a procesů, které mají makrostrukturální i mikrostrukturální determinanty.² Toto hlubší poznání rodiny je zároveň nezbytným předpokladem správně zacílené a úspěšné společenské intervence.

V kontextu buržoazní sociologie rodiny je kniha ojedinělým příspěvkem v tom smyslu, že nebuduje své závěry na apriorních hypotézách, ale snaží se ověřit východiska v empirickém výzkumu. Potud je práce i pro nás zajímavá a v některých jednotlivostech instruktivní a inspirující. Avšak právě proto, že se jedná o práci poměrně závažnou, která je v určitém smyslu shrnutím celé jedné etapy vývoje značně ambiciózního přístupu americké sociologie rodiny, je třeba vznést některé zásadnější připomínky.

Práce pojímá rodinu v tradici interakcionistického přístupu jako polouzavřený systém. Rodina v tomto pojetí není úplně nezávislá na ostatních systémech, ani na nich není bezvýhradně závislá. Jako systém malé skupiny je vnitřně integrovaná takovým způsobem, že změna jedné části se neuskuteční bez řady výsledných změn v ostatních částech, přičemž v úvahu je třeba brát jak zněny ve skupinových vztazích, tak i v individuálních faktorech osobnosti. Chybí základní determinující struktura, zakotvující rodinu do společenských vazeb a historických souvislostí. I když práce obecně poukazuje na vliv historických okolností a na historickou specifiku utváření jednotlivých generací, není tento problém dále analyzován a konkrétně specifikován.

Určitý relativismus tohoto pojetí může být nosným východiskem výzkumu pouze v tom, že poukazuje na množství vzájemných souvislostí. Lze jej považovat za relevantní pouze v omezeném časovém i sociálním záběru. Nejen že nepostačuje k vytvoření teoretických základů zkoumání rodiny, ale je velice problematickým nástrojem i pro interpretaci dat longitudinálního výzkumu a záznamů životních historií.

Příkladem výrazné redukce problematiky z roviny makrostrukturální explanace na úroveň mikrostruktury může být otázka kontinuity či diskontinuity spotřebního standardu v následných generacích. Autor poukazuje na to, že výše spotřebního standardu se v ro-

² Nepřímým dokladem aktuálnosti Hillových prací může být to, že jeho články jsou publikovány v socialistických zemích (viz např. Hill, R.: *Sovremennyye tendencii v teorii sem'ji*. In: *Sotsialnyie issledovaniya*, vyp. 4., Moskva 1970; Hill, R.: *Pregled*

na sovremenite issledovaniya vrchu braka i semeystvo. Sociologičeskii problemi 1969, č. 4, s. 23) a jeho práce jsou pro svou zajímavost často diskutovány (Charčev, Golofast, Kirillova).

dině přenáší z generace na generaci; poukazuje přitom na hodnotové aspekty života rodiny, aniž by bral v úvahu reálné ekonomické mechanismy: sociálně třídní postavení, děděné vlastnictví, sociálně diferencovaný přístup ke vzdělání apod. Konkrétním navrhovaným sociotechnickým opatřením autora je potom zavedení programu spotřebitelské výchovy (s. 306)!

Tento (v kontextu západní sociologie zcela logický) obecně metodologický nedostatek ústí do nesprávné operacionalizace některých výzkumných problémů. Jedná se především o konstrukci životního cyklu z dat týkajících se tří generací. Nebere v úvahu, že generace s sebou nesou specifické historické rysy svého utváření. Kompozice generačních dat do obrazu životního cyklu pak zobrazuje životní cyklus pouze fiktivně; konečný obraz je ve skutečnosti výrazem blíže nespecifikovaného spolupůsobení historických a cyklických faktorů. Interpretace takových dat jako projevu působení životního cyklu je značně nepřesná. V takové interpretaci, která nedoceňuje historickou specifikou generací, pak zejména postrádáme bližší určení rozdílů vyplývajících ze změn sociálně třídní struktury.

Všechny dílčí výhrady poukazují na skutečnost, že prozkoumání komplexního charakteru životního cyklu rodiny i analýza významu generačních vztahů a „spolupráce generací“ pro harmonický rodinný vývoj vyžadují jednotnou teoreticko-metodologickou základnu, umožňující skutečné poznání rodiny. Předpokládají širokou teoretickou a metodologickou bázi, která umožňuje celkové poznání společnosti a zároveň z něho vychází, přičemž jejím základním stavebním kamenem je hluboké poznání a pochopení historického vývoje. Do tohoto širokého rámce lze potom situovat problematiku rodiny a formulovat specifikou její dynamiky.

Právě neexistence jednotné teoreticko-metodologické základny, která by řešila vztah mezi sociální makrostrukturou a mikrostrukturou, je u recenzované práce příčinou nižší informativní hodnoty nebo omezené platnosti dílčích závěrů. Sám Hill i ostatní autoři pak poukazují na paradoxní stav, kdy pro značné finanční náklady i nestabilitnost výzkumných týmů nelze v podstatě realizovat požadovaný longitudinální výzkum. Pokud se k takovému výzkumu vůbec přikročí, je v podmínkách buržoazní společnosti a buržoazní sociologie pouze určitým kompromisem mezi požadavkem a skutečnými možnostmi. (Referovaný výzkum, označovaný za longitudinální, byl proveden v pěti vlnách celkem v době 12 měsíců.)³

Jiným, avšak neméně závažným problémem je otázka možnosti praktického společenského uplatnění získaných poznatků, v daném případě konkrétně v oblasti sociální politiky. Propojení teorie a praxe je vázáno plánovitostí a koordinací vědeckého úsilí a *potřebami* společnosti na jedné straně a sociálně třídně zakotveným *zájmem* státních řídicích orgánů na straně druhé. Hillova práce, přestože poskytuje mnohé podnětné poznatky, nemůže vyjít za hranice tohoto zásadního omezení, takže mnohé závěry a mnohá doporučení jsou s ohledem na možnost reálného sociálního dopadu spíše akademickou diskusí.

* * *

Problematika zkoumání životního cyklu, generační specifiky i spolupráce generací je v socialistických zemích velice aktuální a dostává se v poslední době do popředí zájmu sociologické veřejnosti.⁴ Ačkoli se ještě nelze spokojit se současným stavem rozpracování této problematiky, je třeba konstatovat, že tam, kde Hill naráží na hranice svého teoreticko-metodologického přístupu a na omezenou možnost širšího výzkumu, lze v socialistických zemích nabídnout pozitivní alternativu, která se opírá o plánovitou činnost a zájem řídicích orgánů. V socialistické společnosti, kde sociologické zkoumání není vázáno na parciální skupinové zájmy, je možné využít získaných poznatků na úrovni celospolečenského řízení pro další zdokonalení systému sociální politiky.

Jan Hartl

Masová komunikace a propaganda

Praha, Svoboda, Sociologická knižnice 1975

Otázky ideologické činnosti se v poslední době stále více dostávají do popředí zájmu těch, kteří tuto činnost v rámci svých společenských funkcí bezprostředně vykonávají, ale i těch, kteří ji v rámci svého společenskovědního zaměření mohou podrobně analyzovat. Zkoumání konkrétních podmínek a důsledků této činnosti není přitom již jen okrajovou záležitostí aplikace běžných společenskovědních poznatků, ale stává se součástí základního výzkumu.

V období nedoceňování významu ideologické činnosti byla obvykle popírána též efektivnost různých sociologických a psychologických prostředků propagandistického působení a techniky záměnného sociálního ovlivňování, rozpracované původně v kapitalistických zemích, byly nediferencovaně odmítány. Nezbytnost ideologického boje však znovu uka-

³ V této souvislosti je zajímavé upozornit na světově unikátní parametry a možnosti naší statistiky rodinných účtů, kde je každý rok sledováno na 5000 domácností. Tyto rodiny si vedou celoroční záznamy veškerých svých příjmů a výdajů, mnohdy soustavně po dobu několika let. Roční záznamové archy, v nichž je zachycena i řada sociálních ukazatelů, pak v časové návaznosti skýtají

množství dosud nevyužitých závažných informací. Možnost využití těchto záznamových archů pro účely longitudinálního výzkumu rodiny již byla prověřena.

⁴ Viz např. *Návaznost generací*. Sborník sociologických statí k problémům směny generací. Praha, Mladá fronta 1974.